

Budenz József mint a Volga-vidéki finnugor és török nyelvek kutatója

ERDŐDI JÓZSEF másfél évtizeddel ezelőtt már hasonló témájú cikkben tekintette át a kérdést (I. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. Tomus V. Budapest 1974. 117–123), azzal a különbséggel, hogy a címben jelzett területnek csak a finnugor nyelveit tartotta szem előtt. Ő elsősorban BUDENZ idevágó munkáinak számba vételét, forrásainak feltárását tűzte célul maga elé, én inkább tartalmi szempontból vizsgálom a kérdést.

BUDENZ, mint ismeretes, REGULY Volga-vidéki gyűjtésének feldolgozására kapott megbízást az Akadémiától.

REGULY csuvas és cseremisiz példamondatait, nyelvtani feljegyzéseit BUDENZ gondosan rendszerezte, s így olyan anyaghoz jutott, melynek segítségével gyakran jelentősen ki tudta egészíteni a korábbi nyelvtanokból és szövegekből ismert, ill. megismerhető nyelvi jelenségeket. Ezt csuvas tanulmánya bevezetésében BUDENZ is megírja, s elismerően méltatja REGULY gyűjtését. Többek közt ezt írja: „Reguly csuvas hagyományában mind Első grammatikánál mind VISNYEVSZKInél sokkal bővebb anyagforrás nyílik, melynek feldolgozó kimerítését mintegy kötelességének kell hogy ismerje el a magyar nyelvtudomány, hogy ne hevertessen hasztalanul, s ne engedjen veszendőbe menni semmit is azon kincsek-ből, melyeket nem rég boldogult bajnoka oly fáradságosan gyűjtött össze” (NyK 1: 202–203).

A fiatal BUDENZ már e feladat megoldása idején rendkívül széles körű nyelvtudással rendelkezett. Minden hozzáférhető orosz és finn nyelvű szakirodalmat áttanulmányozott a nyugati nyelveken és a latinon írtakon túlmenően. Utalásaiból kiderül, hogy az indoeuropeisztika mellett hihetetlenül alapos jártassággal rendelkezett a turkológiában. Világosan látta a csuvas helyét a török nyelvcsaládon belül (NyK 1:221), de ekkor még hitt az uráltaji nyelvek ősi rokonságában. Tájékozottsága olyan széles látókört biztosított neki, hogy megállapításai nagy többségükben ma is helytállóak, sőt a jelenkori kutató számára is útmutatóul szolgálhatnak. A cseremisiznek a csuvasal és általában a török nyelvekkel való gyakori szerkezeti egybevetése olyan kutatásmódszertani eljárás, amely rendkívül gyümölcsözően alkalmazható a cseremisiz, de a votják és a mordvin nyelvtörténet felderítésében is. BUDENZ elsőként alkalmazza sikerrel ezt a módszert. Sajnos, az utána jövő kutatók nem követték elég következetesen a BUDENZ által kijelölt utat. E téren ma is aktuális BUDENZ útmutatása.

Hogy milyen hihetetlen alapossággal dolgozta be magát Budenz a cseremisiz és a csuvas nyelvbe, arról ékesen tanúskodnak azok a cseremisiz és csuvas szerkezeti tükörfordítások, amelyek idevágó cikkeinek magyar nyelvében találhatók. Anekdotába illő esetek ezek, de említést érdemelnek, mivel egy apró új vonással bővítik BUDENZ emberi és tudósi portréját. Csuvas közlések és tanulmányok című monográfiának is beillő cikkében (NyK 1: 200–268, 353–433; 2: 14–68) például ilyen mondatokat találunk: „... e fordulatokban előtűnő észjárásai vonások valaha még a mi ordinaliáink eredeti hogy keletkezésének földéri-

tését is elősegíthetik” (NyK 1: 243); „... ezen visszaható névmások, hogy képeztetéséről valamit már fentebb szoltunk” (NyK 1: 250); „... minthogy a viszonyításoknak csuvasul hogy-adhatását veszi kiinduló pontjául” (NyK 2: 15).

BUDENZ számára az alábbi típusú csuvas és cseremisiz mondat értékű igeneves szerkezeteket tartalmazó mondatok szolgálhattak példa gyanánt: csuv. *Salampi ekzamen mænle pînine ittisem pek ... sânamara* 'Salampi nem nézte, mint mások ... a vizsga hogy menetelet'; cser. *oš pâlešat ušnemat kertaldem ile γân, / jumün kuze pujürmüzüm šihžem ile* 'ha a fehér felhőre fel tudtam volna szállni, / megtudtam volna az Isten hogy teremtetését'.

BUDENZ csuvas, cseremisiz és mordvin nyelvtanai leíró jellegűek, de nem egyenlő mértékben. Különösen cseremisiz nyelvtanában sok a történeti utalás.

A cseremisiz nyelvtant illetően érdemes röviden kitérni arra, hogy BEKE ÖDÖN híres, máig nélkülözhetetlen Cseremisiz nyelvtana (Budapest 1911) fél évszázaddal később feltűnő módon követi BUDENZ nyomdokait. A két nyelvtan fejezetei lényegtelen eltérésekkel meg egyeznek egymással. BUDENZ és BEKE egyaránt a névszóképzéssel kezd, az egyes fejezetek így következnek egymás után: BUDENZ: névszótöből névszótó ~ BEKE: névszóból névszótó; BUDENZ: igetöből névszótó ~ BEKE: névszóképzés igéből; BUDENZ: többesi rag ~ BEKE: a többes szám jelei; BUDENZ: birtokos személyragok ~ BEKE: birtokos személyragozás.

A következőkben BEKE némileg eltér BUDENZtől, de nem lényegesen: BUDENZ: számnevek; névmások; casusragok és postpositiók; adverbiumok ~ BEKE: névragok; névutók; határozószók; névmások; számnevek. A továbbiakban azonban BEKE ismét szinte pontosan követi BUDENZot. Az egyes fejezeteken belül is nagy a hasonlóság az egyes képzők, esetragok stb. felsorolásában, s általában a nyelvi példaanyag bemutatásában. A két mű közötti különbség elsősorban a fél évszázad során felgyülemlett új és sokkal jobb minőségű nyelvi anyagból adódik. BUDENZ nyelvtanából hiányzik a hangtani rész. BEKE nyelvtanának előszavából megtudjuk, hogy eredetileg ő sem tervezte ennek a fejezetnek a megírását, csak mikor munka közben látta, mennyi hasznos nyelvjárásköri megfelelés feltárását teszi lehetővé a rendelkezésre álló anyag, határozta el a hangtani fejezet beiktatását.

BUDENZ nyelvtanai anyaggazdagságuk miatt ma is figyelmet érdemelnek, de ami a magánhangzó-rendszert illeti, szerzőjük nem láthatott tisztán, mivel a redukált magánhangzókat a források vagy nem jelölik (REGULY, CASTRÉN, WIEDEMANN), vagy csak az or. *bi*-val, melyet több hang jelölésére használnak (a csuvasban például az *â* és az *i* hangéra), az *â*-t a csuvasban *e*-vel, a cseremisizben általában *i*-vel és *e*-vel írják. Ezért BUDENZnak a magánhangzó-rendszerre tett legtöbb megállapítása elavult, mivel a források tökéletlen volta miatt már eleve tévesek voltak.

A finnugor hangtani megfeleléseket tekintve meglepően biztos kézzel és élénk fantáziával végzi az egybevetéseket. Könnyedén fejt meg például a cser. *tolâm* 'jöttem' múlt idejű alak *i* 'je jésitetségének okát (NyK 4:71): a fgr. **j* múlt idő jel asszimilációja okozta. Ritka eset az olyan, mikor BUDENZot túl messze ragadja a fantáziája. Az **s* és a **j* uráli, ill. finnugor múlt idő jeleket egy közös **t* elemre vezeti vissza, amit nem támasztottak alá a későbbi kutatások.

BUDENZ itt tárgyalt tanulmányaiban számos olyan nyelvelméleti megállapítást tesz – olykor csupán egy megjegyzés erejéig –, amelyek később másoktól részletesen kifejtve az összehasonlító történeti módszer jelentős elemeivé váltak.

Abból, hogy a cseremisizben egy-egy csuvas jövevényszóban *η* áll a csuvas *n*-nel szem-

ben (NyK 3:409), BUDENZ megállapítja, hogy a csuvas–cseremiszi érintkezések kezdetén még nem tűnt el az *η* a csuvasból. BUDENZ már világosan látja, hogy az írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek esetében milyen jelentősége lehet a jövevényszavaknak a hangtörténet tisztázásában. Néhány évtizeddel később a dán V. THOMSEN dolgozta ki e módszert részletekbe menően.

A cser. *küt*- igével kapcsolatban BUDENZ megjegyzi (NyK 3:408), hogy a törökségi 'vár' ige másodlagos 'legeltet' jelentése van meg a cseremiszi, tehát a cseremiszi a kölcsönző fél. Olyan módszertani elv ez, melyet a mai nyelvészeti gyakorlatban is alkalmazunk.

Addig, amíg az elmúlt száz év során a Volga-vidék finnugor és török nyelveinek kapcsolatait illetően szinte kizárólagosan a szókölcsonzésekre irányult a kutatás, BUDENZ – mint már utaltam rá – számos szerkezeti egyezésre hívta fel a figyelmet, s ezekkel csak a legutóbbi időben kezd foglalkozni jelentős mértékben a kutatás. Hadd idézzek néhány példát BUDENZ idevágó megállapításaiból. Többek közt rámutatott a cser. *-lan* datívuszrag finálisi funkciójának kapcsolatára a csuvasal és általában a török nyelvekkel (NyK 3:451). Utal arra, hogy a cseremiszi műveltető igék datívuszi vonzata török kapcsolattal magyarázható (l. uo.). Észreveszi a cser. *-šaš* képzőjű participium necessitatis azonos használatát a csuv. *-as*, *-eš* képzőjű azonos igenévvél (NyK 3:432). A hegyi cseremiszi *ištedelam* 'nem csináltam' múlt idejű tagadó alakról BUDENZ ezt mondja: „Első tekintetre ez majdnem török tagadó igeragozás félének látszik” (NyK 4:98). Igaza van BUDENZnak, a cseremiszi alak a csuvas modell utánzata.

REGULY nemcsak nyelvi anyagot gyűjtött, hanem megjegyzéseket is fűzött hozzá. BUDENZ természetesen ezeket is felhasználja. Az autodidakta REGULYnak kiváló nyelvészeti érzéke volt, s előfordul, hogy BUDENZ-cal szemben neki van igaza. A csuv. *inžeren šoren korinže* 'messziről fehérnek látszott' mondatban a *šoren* 'fehéren, fehérnek' *n*-jét REGULY azonosnak tartja a genitívusz *-n* ragjával. BUDENZ erről így ír: „... a csuvas genitívusznak oly annyira ki van fejlődve possessívusi jelentése, hogy egyenesen, mint új névszótó ragozható ... a possessívusi jelentés pedig nem igen fér meg egy ragban a praedicatívisal és általános mód-adverbiumival, melyet még legitt *n* ragunkon fogunk látni” (NyK 2:23).

BUDENZ érvelése logikus, de mégis inkább REGULYnak van igaza. Az insztruktívusról – mert hiszen az a BUDENZtól praedicatívusnak nevezett eset – ma már tudjuk, hogy mindig azonos eredetű a genitívusszal, így van ez a finnugor és a török nyelvekben egyaránt.

REGULY gyűjtése gazdag szóanyagával ahhoz is hozzásegítette BUDENZot, hogy terjedelmes szójegyzéket állítson össze. Erdei- és hegyi cseremiszi szótára (Pest 1866) a maga 3000 szavával évtizedeken át – míg TROICKIJ cseremiszi–orosz szótára 1894-ben meg nem jelent – a cseremiszi szókincs legjelentősebb forrása volt a kutatók számára. WIEDEMANN kétszer ekkora szójegyzéke ugyanis kéziratban maradt, s levéltárba került, hasonlóképpen a kazanyi Ortodox Misszionárius Társaság munkatársaitól készített terjedelmes szójegyzékekhez.

Lényegében ugyanez mondható el BUDENZnek a cseremisszel nagyjából azonos terjedelmű moksa- és erza–mordvin szótáráról is (NyK 5:152–237). AHLQVIST moksa, WIEDEMANN erza szógyűjtése REGULY anyagával kiegészítve, amint BUDENZ is írja: „... a mordvin nyelvnek, legalább a hozzáférhető kútforrások szerint, teljes szókincse befoglaltat.k.”

A későbbiekben megjelent szótárak lényegesen gazdagabb szóanyagot közölnek a BUDENZénál, de különösen cseremisz szótára ma sem tekinthető teljesen elavultnak, mivel 18. századi szóanyagot is tartalmaz, s nyelvtörténeti szempontból ma is forrásul szolgál.

BUDENZ rendkívül széles körű anyagismerete és zsenialitása folytán sok-sok olyan megállapítást tett elsőként, melyek ma is helytállóak. A cser. *joyaš* 'folyik' igét pl. ő már helyesen a csuvasból magyarázza (NyK 3:412), mikor szinte napjainkig felmerül mind hangtani, mind jelentéstani szempontból helytelen egyeztetése a fi. *joki* 'folyó' szóval. BUDENZ helyesen magyarázza a mord. *-ti* dativuszragot a fi. *tyvi* 'tő' szó megfelelőjeként, pedig egyesek BUBRICHnak tulajdonítják ezt a felfedezést.

BUDENZ emlékét úgy ápoljuk híven, ha eredményeit gondosan számon tartjuk, s ez a magyar uralisztikának is elsőrendű érdeke.

И. Буденц, как исследователь финно-угорских и тюркских языков поволжья

Венгерская академия наук поручила И. Буденцу обработку марийских, мордовских и чувашских языков материалов, собранных А. Регули в 40-ые годы прошлого столетия. Буденц выполнил это поручение с чрезвычайной основательностью. Его метод во многих отношениях может послужить примером и в настоящее время. Он впервые указал на тюркское происхождение многих структурных калек марийского языка. Вопрос весьма актуален и ныне. Марийская грамматика Буденца служила примером для марийской грамматики Э. Беке. Мордовский и марийский словари Буденца были в течение многих десятков лет наиболее полными источниками лексики этих языков. Марийский словарь содержит значительный лексический материал 18 века, не потеряв полностью и ныне свою актуальность.

С именем Буденца связаны многие открытия в области финно-угроведения. Важная задача венгерского языкознания заботиться о том, чтобы они не были преданы забвению.